

1056/1646 TARİHLİ AVÂRIZ DEFTERİNE GÖRE 17. YÜZYIL ORTALARINDA HARPUT

Dr. MEHMET ALİ ÜNAL

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a kadar tahakkuk ve tarh usûl-leri farklı şekillerde belirlenerek halktan nakid veya hizmet olarak alınan "Avâriz" veya "Avâriz-ı Divâniye", fevkalâde durumlarda ve özellikle sefer masraflarını karşılamak için, Divân'ın teklif ve kararı ile padişahın emri üzerine toplanabilen bir vergi türü olarak dikkati çeker¹.

Avâriz vergisinin halka tevzii ve taksimi için kazâ merkezleri ve merkezle-kezlere bağlı olan nâhiye ve köylerde herhangi bir gayri menkulü tasarruf eden şahıslar tahrir edilerek "Avâriz Hânesi" tesbiti yapıldı. Çünkü şahısların "Avâriz" vergilerini ödemeye katılmalarında aranan şart, mülk sahibi olmalarıdır².

"Avâriz-ı Divâniye" ile "Tekâlîf-i Divâniye" aynı vergi türleri olduğu gibi³, "Kürekçi Bedeli" ve "Nüzül Zahiyesi"de bu gruba dahildir. Başlan-gıçta şer'î vergilerin dışında olan "Avâriz-ı Divâniye" zamanla şer'î bir ver-gi haline getirilmek istenmiştir⁴.

Bazı sınıflar "Avâriz-ı Divâniye"den muâf tutulmuşlardır. Bunlar, ule-mâ, sülehâ, sâdât, derbendci, tuzcu, çeltikçi, ortakçı, katrancı, doğancılar gibi askerî sınıflar ile bazı vakıfların reâyâsı olan zümrelerdir. Fakat, istis-naî hallerde, devlet sıkıştığı zaman muâfiyetlerin çoğunu dinlememiştir⁵.

16. yüzyılın sonlarından itibaren "Avâriz-ı Divâniye" daimî ve nak-dî bir vergi haline dönüştüğü gibi, miktarı da gün geçtikçe artmıştır. Bu meyanda, savaş zamanlarında halktan hububat veya un olarak tahsil edi-len "nüzül zahiyesi" de aynî bir vergi olmaktan çıkıp nakdî bir vergi hali-ne gelmiştir⁶.

¹ Ömer Lütfi Barkan, Avâriz mad., *İA*, II, s. 13 vd.

² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II, İstanbul 1974, s. 266-67.

³ Feridun M. Emecen, Kayacık Kazâsının Avâriz Defteri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, 1981-82, s. 159-170.

⁴ Akdağ, *a.g.e.*, s. 273.

⁵ Barkan, *a.g.e.*, s. 15.

⁶ Bruce McGowan, Osmanlı Avâriz-Nüzül Teşekkülü, (1600-1830), VIII. TTK, 11-15 Ekim 1976, c. 2, Ankara 1981, s. 1327-1332.

1056/1646 Tarihli Harput Tahrir Defteri

İncelemekte olduğumuz defter, Başbakanlık Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde 3038 numarayla kayıtlı bulunmaktadır. Bu defter, Diyarbekir eyâletine tâbi, Harput kazâsının sâbık Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi ile eski Ruznamçeci İbrahim tarafından "Avâ- rız Hâneleri"nin tesbiti için yapılmış bir tahrir defteridir. Defter 40 sayfa olup 15,5 x 43 cm ebâdındadır. Defterin iki sayfasının birleştiği orta kısmı kısmen tahrip olmuşsa da, defterin bütünlüğüne zarar vermemektedir.

Defter, Harput kazâsının mahalle, nâhiye ve bunlara bağlı karyeleri esasına göre düzenlenmiştir. İçerisinde Harput'un Avâ- rız hâneleri; gürihteleri; kasabada sâkin olan ulemâ, sâdât, züemâ, erbâb-ı timar, bölük sipâhisi, cebeci, yeniçeri, hisar-eri; Müslüman ve Hıristiyan reâyânın durumlarına göre adları; sulu ve susuz zeminleri ve diğer bazı hususlar yer almaktadır. Defterin muhtelif sayfaları sâbık Diyârbekir Defterdarı Muhammed Efendi ile Harput Kadısı Davut Efendi'nin tasdik mühürleri ile mühürlenmiştir.

Defter, üçüncü sayfada yer alan tahrirde ait hülasa ile başlamaktadır. Yani defterin birinci ve ikinci sayfaları boştur. Üçüncü sayfadaki bu icmâle göre sâbık Defterdar Muhammed Efendi'nin tahririnden önce, sâbık Halep Defterdarı Mehmed Efendi tarafından yapılan tahrirde Harput'ta 400 Avâ- rız hânesi kaydedildiği görülmektedir. Halbuki, Muhammed Efendi tarafından yapılan yeni tahrirde, yekûn olarak 186,5 hane bulunmuş olup 213,5 hanelik bir noksanlık söz konusudur. Nitekim aynı sayfanın alt kısmında yer alan ve padişaha hitaben yazılan telhîste, üst kısımda rakam olarak dökümü verilen tahririn neticesi şu şekilde özetlenmektedir:

"... üç yüz yetmiş iki askerî ve yirmi iki Müslime dul havâtîn evinden gayri yüz elli dokuz Müslüman reâyâ evine, on sekiz hâne on beş dul zımmîye havâtîn evinden gayri yüz elli iki zımmî reâyâ evine dahi on sekiz hâne tahrîr idüb ve nevâhisinden dahi sekiz yüz altmış bir müzevvec eviyle altı yüz onbeş mücerred reâyâ dahi 'ale's-seviye on neferine bir hâne olur ol takdîrce yüz kırk yedi buçuk ve rub' hâne kayd idüb ve iki buçuk rub' hâne dahi harâbe olub zirâ'at idenlere kayd idüb ki cümle yüz seksen altı buçuk hâne olur bu takdîrce mukaddemâ tahrîr olunan dört yüz hânedan iki yüz on üç buçuk hâne noksan olur ferman sultanımındır"⁷.

⁷ BA, MM 3038, s. 3.

Esasen Diyarbekir'in eski Defterdarı Muhammed Efendi'nin yeniden tahrîrine yol açan da, bu aradaki 213,5 hânelik farktır. Bunu, defterin dördüncü sayfasında yer alan ve adı geçen Muhammed Efendi ile Ruznamçeci İbrahim'e hitaben yazılmış ferman suretinden açık bir şekilde anlamaktayız.

Ferman suretinden anlaşıldığı üzere, Muhammed Efendi'nin Harput kazâsını yeniden tahrîrine yol açan sebep Harput'un "âyân", "eşrâf" ve "reâyâ"sının "tezallümü"dür. Çünkü, "kadîmü'l-eyyâmdan" 238,5 hâne olan Harput kazâsı halkının Avâızlarını "edâya iktidârları" olmadığından tahkik ettirmek ümidiyle müteveffâ vezir-i âzam-ı sâbık Mustafa Paşa⁸ zamanında "Âstâne-i Sa'âdet'e mürâcaat ettiklerinde, bu defa üzerlerine "tegaddüben" 400 hâne kaydedilmiş ve hâne başına 17-18 guruş ödemek durumunda kalmışlardır. Üç yıl süren bu vaziyetden dolayı kazâ halkının "nısfından ziyâdesi", "perâkende ve perişân" olmuştur. Bu hâlin devam etmesi durumunda ise halkın külliye firar edeceği ve vilâyetin harabe olacağı arzedilmiştir ki, bu vaziyetin gerçekliği "...fi'l-vâki' Harput kazâsı ehâlisinin mikdârı kalmayub ve Kuzâbâd nâmında bir nâhiye ehâlisi dahi bi'l-külliye perâkende ve perişân olmağla harâb olmuştur..." şeklindeki ifadeyle kabul edilmektedir⁹. Nitekim sâbık Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi, tahrîr sonunda, halkın bu kadar yüksek olan vergiyi vermemek yüzünden "reâyâsının ekserisinin cilâ-yı vatan" eylediklerini ve bundan dolayı da iki üç seneden beri Avâızların ancak 133 hânedan toplanabildiğini kaydetmektedir¹⁰.

Bu durumda padişah, daha evvel gönderilen "emr-i şerîf mucebince" tahrir işlemi yapıldığı takdirde "husûle gelmek emr-i muhal ve vilâyetin bi'l-külliye perâkende ve perişân olmasına sebep olmak muhakkak olduğu"nu bildirmekte ve "hakk ve adl" üzere tahrir işleminin yapılmasını emretmektedir. Ayrıca, Defterdar-ı sâbık Muhammed Efendi ve Ruznamçeci İbrahim, herhangi bir suistimale meydan vermemeleri "basiret ve intibah üzre olub mâl-ı mîrîye gadr olmakdan" ve "hîn-i tahrîrde kimesneye himâyet ve siyânet eylemekden" sakınmaları hususunda tenbih ve tekid edilmektedir.

⁸ Ferman suretinde "üç senedir 400 hâne üzerinden edâ" etmekte olunduğuna bakılırsa sâbık Halep Defterdarı Mehmed Efendi tarafından yapılan tahririn 1052 (1642) tarihinde olması gerekir. Bu durumda bahsedilen vezir-i âzâmın Kemankeş Kara Mustafa Paşa olduğu anlaşılmaktadır.

⁹ MM 3038, s. 4.

¹⁰ MM 3038, s. 32-33.

Yukarıda bahsettiğimiz fermanla 1055 Şaban'ının 5. gününde (27 Eylül 1645) tahrir için görevlendirilen Muhammed Efendi¹¹, görevini, 1056 Cemaziye'l-evvel'inin ilk gününde (15 Haziran 1646) tamamlamıştır¹².

Defterin beşinci sayfasında, Harput kasabasındaki "ulemâ", "sâdât", "züemâ", "erbâb-ı timâr", "bölük sipâhisi", "yeniçeri", "cebeci" ve "hisar-erleri"nin oturdukları mahallelere göre kaydedildiği görülmektedir. Adı geçenlerin ekonomik durumlarına bakılarak, isimlerinin yanına, "hakir", "ahkar", "ednâ", "evsat" ve "âlâ" yazılmıştır.

Genellikle câmi ve mescid isimlerini taşıyan mahallelerden, câmi ve mescidlerin mahalle biriminin oluşmasında merkez ittihaz edildiği ve mahallenin en mühim unsurunu oluşturduğu dikkati çekmektedir. Bu, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin en tipik özelliğidir.

Diğer taraftan, hemen her mahallenin tahririnde müezzin, imâm, müderris ve seyyidlerin isimleri en başta yer almaktadır. Bunları erbâb-ı timâr, züemâ ve diğer askerîler takip etmektedir. Bazı isimlerin yanına "nâ mevcûd olmağla esâmesi yazılmamıştır" kaydı düşülmüştür ki, bu durum yukarıda bahsedildiği üzere birçok kimsenin Avârızlarını ve sâir tekâlifî ödemeye gücü yetmediğinden firar ettiklerini göstermektedir.

Askerî sınıf mensuplarının esasta 396 hâne olduğu ancak, bunlardan 25 hânenin "hâlî ve harâbe" olduğundan dolayı 371 hâne kaydedilebildiği anlaşılmaktadır.

Harput Kasabası

Harput kasabası, denizden yüksekliği 1250 metre olan bir tepe üzerinde kurulmuştur. Ortaçağ şehirleri için vazgeçilmez bir unsur olan kalesiyle ünlüdür. Hakikaten kalesi sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulmuştur. Tarihinin M.Ö.'ki yüzyıllara uzandığı bilinmektedir¹³. İşte Harput kasabası bu kalenin etrafında yer almaktadır¹⁴.

¹¹ MM 3038, s. 4.

¹² MM 3038, s. 27.

¹³ Harput kalesi için bk. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s. 128 vd.

¹⁴ 1649 yıllarında Harput'tan geçmiş olan Evliya Çelebi, Harput'tan şöyle bahseder: "... hâlâ Diyârbekir eyâletinde Sancak Beyi tahtıdır. Alay Beyisi, Çeribaşısı, Yüzbaşısı vardır. Hîn-i seferde Beyinin askeriyle cümle iki bin iki yüz müsella askerî olur. Üçyüz payeli şerîf kazâ olub, nevâhisinden kâdisına senevî altı kise hâsıl olup, Sancak Beyine dahi yirmi kazâlık yerdir. On sekiz bin gurus hâsıl olur. Müftisi, nakîbü'l-eşrâfî, sipah kethüdâsı yeri, yeniçeri serdarı, şehir subaşısı ve muhtesibi vardır". Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 3, s. 217, İstanbul 1314.

17. yüzyılda şehir, 16 mahalleden müteşekkildir. Bunlardan Şehrûz, Gürcü Bey ve Sinabud mahalleleri Hıristiyanlarla meskûndur. Geri kalan 13 mahalle ise Müslüman mahalleleriydi. Bunlar genellikle câmi ve mescid isimlerini taşıyan: Mescid-i Ahmed Bey, Mescid-i Hoca, Mescid-i Alaca, Mescid-i Sârâ Hâtûn, Câmi-i Zahriyye, Mescid-i Müderris, Câmi-i Kebir, Câmi-i Meydân, Câmi-i Arslaniye, Mescid-i Ahi Musâ, Mescid-i Ortak, Mescid-i Hâcî ve Mescid-i Kara Sûfî mahalleleriydi. Bunlar arasında en kalabalık mahalle, 79 hâneyle Mescid-i Ahmed mahallesi olup en küçüğü 19 hâneyle Mescid-i Müderris'tir.

Nüfus ve Etnik Yapı

Elimizdeki 1056/1646 tarihli tahrir defterine göre Harput kazâsında 371 askerî evi, 159 Müslüman evi ve 152 gayri Müslim evi bulunmaktadır. Toplam hâne 729'dur. Eğer hâne birimini 7 kişi kabul edersek, onyedinci yüzyılın ortalarında Harput Sancağı'nın merkez nüfusunun beş bin kişiyi aştığını söyleyebiliriz¹⁵.

Burada dikkati çeken bir nokta, Harput merkezindeki askerî statüye dahil olan nüfusun "reâyâ" tabir edilen diğer halka göre daha kalabalık oluşudur. Yukarıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere Müslüman ve Hıristiyan reâyânın hâne yekûnu 351 olduğu hâlde, askerî sınıf mensûplarının hâne toplamı 371'dir. Ancak şunu hemen belirtelim ki, askerî sayılan zümrenin hepsi fiilen askerlikle uğraşmamaktadır¹⁶. Buradaki "askerî" deyişi sadece bir vergi tabiridir. Askerî sınıfın mühim bir kısmını imâm, müezzin, müderris ve seyyidler teşkil etmektedir. Tabii ki, hepsi de Müslüman mahallelerinde oturmaktadırlar. Diğer taraftan Harput'un "Sûk-ı Sultanî"¹⁷sinde "kâr u kisb üzere olan" askerî sınıf mensupları,

¹⁵ "Hâne" deyişi için bk. Nejat Göyünç, "Hâne" Deyimi Hakkında, *Tarih Dergisi*, S. 32, Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı, İstanbul 1979, s. 331-348, Prof. Nejat Göyünç bu makalesinde "hâne" deyiminin kaç kişiyi ifâde ettiği üzerinde etraflıca durmuş ve bu konudaki muhtelif görüşler hakkında geniş bilgi vermiştir. Biz Evliya Çelebi'nin "Harput'da Munzur-oğulları, Büyük Köşeler, Küçük Köşeler, Hüseyin Han-oğulları, Karındaş-oğulları" gibi geniş sülalelerden bahseden kayıtlarından (bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 3, s. 217 vd.) ve Polonyalı Simeon'un "Harput şehrinde de Sivas'da olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu" (bk. H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, 1608-1619, İstanbul 1964, s. 90) gibi ifadelerine istinaden "hâne" birimi için (7) rakamını esas aldık.

¹⁶ "Askerî" tabiri için bk. Ömer Lütfi Barkan, Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defteri, *Belgeler*, c. 3, 1966, s. 4.

¹⁷ Evliya Çelebi, "Sûk-ı Sultanîsi cümle 600 dükkandan ibaretdir. Dükkanları mamûr ve müzeyyendir..." demektedir. s. 216 vd.

Avârızlarını ve diğer tekâlîfi, oturdukları mahalle halkıyla beraber vermektedirler. Ticaretle uğraşan bu askerîlerin kimler olduğunu elimizdeki belgelere göre tesbit edemiyoruz. Bunlar, fiilen askerlikle uğraşan sipahi, bölük sipahisi, yeniçeri vs. olabilecekleri gibi, seyyid, müderris vb. de olabilir.

Harput'ta Müslümanlar askerî sınıfla beraber nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Kazâda, 13 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. 22'si "Dul hatun" evi olmak üzere toplam 181 hâne olan Müslüman reâyâ ve 371 hâne olan "askerî tâifesi" ile 552 hâne Müslüman mevcuttur. Bu durumda Müslüman ehâli kazâ nüfusunun % 75'ini teşkil etmektedirler.

Hristiyanlar ise, çoğunluğu "Erâmine" olmak üzere Süryânî ve az miktarda Rumlardan müteşekkildirler. Kazâda 4 Hristiyan mahallesi mevcuttur¹⁸. 15'i "Dul hatun" evi olmak üzere 167 hânedirler. Bu rakam kazâ nüfusunun % 25'idir.

Harput'un nüfusunun 16. yüzyılın başlarına nazaran gerilediği dikkati çekmektedir. Çünkü 924/1518 tarihli ilk tahrir defterine göre, kasabada 425 hâne Müslüman ve 320 hâne Hristiyan bulunmaktaydı¹⁹. Ancak Müslümanların bu yekûnuna askerî sınıf mensupları dahil değildir.

Yine 998 no.lu (929/1523) Tahrir Defterine göre, Harput'un merkezinde 4 Hristiyan mahallesine mukabil, 14 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. İslamlar 469 hâne olduğu halde, Hristiyanlar 495 hânedirler. Fakat Müslüman hâne yekûnuna 93 hâne tutan vergiden muâf "müezzin, sipahizâde, sâdât, zâviyedâr, pîr-i fanî vb." ve fiilen askerlikle iştigal eden askerî sınıf mensupları dahil değildir²⁰. Bu durumda Hristiyan nüfusun 16. yüzyıla nazaran büyük ölçüde azaldığı görülmektedir.

1020/1611 tarihli bir Cizye Defterine göre ise Şehrüz mahallesinde 52, Sinabud mahallesinde 19, Gürcü Bey mahallesinde 48, Nurses mahallesinde 33 nefer Hristiyan Cizye ödemekle mükelleftirler. Toplam 152 nefer olan Cizye mükellefi Muhammed Efendi'nin tahririndeki hâne yekûnuna yakındır²¹.

¹⁸ İncelemekte olduğumuz 1056 tarihli Tahrir Defterinde 16. yüzyıldaki Tahrir Defterinde ve Şer'iyye sicillerinde sık sık zikredilen "Nurses" mahallesi kaydedilmemiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Elazığ 1986 (basılmamış doktora tezi), s. 317 vd.

¹⁹ BA, Tapu Defteri 64, s. 620.

²⁰ BA, Tapu Defteri 998, s. 179.

²¹ BA, MM 4663, s. 118.

Nâhiyeler ve Köyler

Harput Sancağı idarî bakımdan Diyârbekir eyâletine tâbidir. Aynı zamanda kazâ merkezidir. 1056/1646 tarihinde başlıca üç nâhiyeye ayrılmış durumdadır. Bunlar Uluâbâd, Kuzâbâd ve Behrimâz nâhiyeleridir.

Uluâbâd nâhiyesi 38'i havâss-ı hümayûn ve geri kalan 27'si timâr ve zeâmet olmak üzere, 65 köyden müteşekkildir. Havâss-ı hümayûn olan köylerde 260 müzevvec evi ve 193 mücerred reâyâ; timâr ve zeâmet olan köylerde ise 196 müzevvec evi ve 149 mücerred reâyâ bulunmaktadır. İlk kısımda nâhiye, toplam olarak 115,5 Avâriz hânesine ayrılmıştır. Oysa ki, bu rakam ikinci kısımdaki asıl tahrirde 73 hânedir.

Kuzâbâd nâhiyesinde ise 29'u havâss-ı hümayûn ve 52'si timâr ve zeâmet olmak üzere 81 köy vardır. Havâss-ı hümayûn olan köylerde 196 müzevvec evine mukabil 149 mücerred reâyâ bulunmaktadır. Diğer köylerde ise 217 müzevvec evi ve 135 mücerred reâyâ barınmaktadır. Toplam olarak nâhiye, 91 Avâriz hânesine taksim edilmiştir. Ancak bu rakamın reâyânın tahammüllerinin çok üstünde oluşu sebebiyle ayrıca yapılan ve reâyânın gerçek vergi ödeme gücü esas alınarak düzenlenen ikinci kısımda 58 hâne kaydedilmiştir.

Behrimâz nâhiyesinin ise ilk kısımdaki tahrirde göre 8 köyü bulunmakta olup, Avâriz hâneleri 8'dir. Bu köylerin hepsi timâr ve zeâmettir. 30 müzevvec ve 24 mücerred reâyâ yaşamaktadır. Asıl tahrirde ise 5 Avâriz hânesi tesbit edilmiştir.

Avârizdan Muâf Olan Karyeler

Bu arada birinci tahrirde "9 bâb" karyenin Avârizdan muâf oldukları görülmektedir. Bunlar: "Monla-Kendi", "Gölcük-i Süflâ", "Huh", "Ağınsı", "Habusu", "Sarıkamış", "Gezin", "Balluca" ve "Kemahas" karyeleridir. Bu köylerden Monla-Kendi, Molla Ahmed Peykericî'nin merkâd-ı şerîfleri olduğundan "kadîmden" muâftır²². Gölcük-i Süflâ ve Huh karyelerine ise,

²² "Elâzığ'ın Mollakendi Bucağında Şeyh Ahmed Peykerî Külliyesi" adlı bir makale yazmış olan Metin Sözen (bk. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK, 1976, s. 421-436), Şeyhin, Erzincan'ın Tercan ilçesinin merkez bucağına bağlı "Pekeriç" köyünden olduğunu söylüyor. Nitekim incelediğimiz Avâriz defterinde de "Peykerî" değil "Peykericî" şeklinde kaydedilmiştir. 16. yüzyıldaki bazı tahrir defterlerinde de "Mevlâna Ahmed Peykericî" şeklinde geçmektedir. Diğer taraftan gerek Metin Sözen, gerekse "Harput Yollarında" adlı 4 ciltlik mükemmel bir eser yazmış olan İshak Sunguroğlu (İstanbul 1958), Şeyhin 17. yüzyılda yaşadığını zannetmekle yanılmışlardır. Çünkü 64 ve 998 no.lu Tapu Defterlerine göre

“yol üzerinde vâki’ olmağla âyende ve revendeye hizmet...” ettikleri ve kervansarayları gözettileri sürece “Avâriz-ı divâniye” ve “Tekâlîf-i örfiyyeden” muâf olmaları hususunda emr-i şerif verilmiştir.

Diğer köyler ise, derbendci ve benzeri hizmetleri yürütenler olup, ellerinde daha önceden temessükleri bulunmaktadır.

Muâf olan bu karyeler ilk kısımda yer alan 298 Avâriz hânesine dahil değildirler²³. Yine aynı şekilde, ikinci kısımdaki 186,5 hâne olarak tesbit edilen yekûna da aynı gerekçelerle dahil edilmemişlerdir²⁴.

Sosyal ve Ekonomik Durum

Elimizdeki 1056/1646 tarihli Avâriz Defterine göre 17. yüzyılın ortalarında Harput ve çevresinde büyük bir ekonomik sıkıntının hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Bu durum sâbık Diyârbekir Defterdarı Muhammed Efendi’nin padişaha sunduğu tahririn ikinci kısmının başında yer alan takdim yazısında çok açık bir şekilde anlatılmaktadır:

“Devletlü ve Merhametlü Sultânım Hazretleri Sağ Olsun Bu kulları me’mûr olduğumuz üzre Harput’a varılub nefsi-i kasabasının evleri ve karyelerinin zirâ’at ve şekilleri ve çift ve bennâk ve mücerredleri ve sulu ve susuz zeminleri yoklanub ‘ale’l-esâmi defter olunub lâkin mevcûd hâneleri cüz’î gürihteleri küllî olmağla asıl defterde her bir karyenin tahammül ve iktidârı ta’yîn olunsa cânib-i mîrîye küllî kesr ü zarar gelmek iktizâ itmekle tasrîh olunmağa cür’et olunmayub lâkin niçün ta’yîn ve tasrîh itmedin deyü mes’ûl olmak havfından her bir karyenin hâlâ tahammülleri başkaca defter olunub hâk-pâ-yi devletlerine gönderilmişdir. Makbûl tutulması ve ziyâde itdirilmesi bâbında fermân merhâmetlü sultânım hazretlerininindir”²⁵.

Şeyhin zâviyesine bazı köylerin gelirinin bir kısmı mâlikâne hissesi olarak tahsis edilmiştir. Bk. TD 64, s. 628; TD 998, s. 183. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, “Molla Ahmet Peykerîcî ve Külliyesi Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 43, İstanbul 1986, s. 145-157.

²³ MM 3038, s. 27.

²⁴ MM 3038, s. 39.

²⁵ MM 3038, s. 36. Ne yazık ki h.1073 tarihli bir sicil kaydına göre Muhammed Efendi’nin halkın ödeme gücünün üzerinde bulunduğu, ancak mîrîye zarar vermeyen 298 rakamının makbul tutulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Harbut Şer’iyye Sicili, No: 382, s. 105, hüküm 1.

Görüldüğü gibi Muhammed Efendi, halkın gerçek ödeme gücüne göre tahrir yapmaktan, devletin gelirinin azalacağını hesabederek çekinmiştir. Bu çekinmenin sebebi, tahrir işleminde görevlendirilenlerin kendilerinden önce yapılan tahrire nazaran daha az Avâriz hânesi tesbit etmelerinden dolayı “cânib-i mîrî”ye zarar verdikleri için, herhangi bir suçlamayla karşılaşmalarıdır. Fakat fermanla “hakk ve adl” üzere tahrir yapılması hususundaki tenbih ve tehditlerden de korkan Muhammed Efendi, gerçek durumu yansıtan ikinci bir tahrir yapmaya lüzum görmüştür. Nitekim birinci kısımdaki tahririn sonunda hem Muhammed Efendi’nin, hem de Harput Kadısı Davut Efendi’nin tasdik mühürü bulunduğu halde, ikinci kısımdaki tahririn sonunda sadece, Muhammed Efendi’nin mührü bulunmaktadır.

İkinci kısmı oluşturan bu tahrire göre, Harput’un Avâriz hânesi 186,5 hânedir. Bunun 147,5 hânesini köyler ve geri kalanını Harput kasabası teşkil etmektedir. Bu durumda, gerek Muhammed Efendi’nin birinci kısımda yer alan tahriri ve gerekse ondan önce Vezir-i Âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa zamanında Harput ileri gelenleri ve halkının Avâriz hânesi sayısında gerçek duruma bakılarak bir azaltma yapılır ümidiyle, müracaatı üzerine, eski Halep Defterdarı Mehmed Efendi tarafından yapılan tahrirleri, gerçeği yansıtmamaktadır. “Mâl-ı mîrî”ye zarar gelmemesi için halka yüklenen tahammülünün üstündeki vergiler, Harput ve çevresindeki iktisadî ve içtimaî çöküntünün en mühim sebebi olsa gerektir.

Muhammed Efendi, ikinci kısımda 186,5 Avâriz hânesi olarak tesbit ettiği Harput’ta oturanları, mensup oldukları sınıf ve etnik gruba bakmaksızın, ekonomik açıdan beş kategoriye ayırmıştır. Bunlar, “ahkar”, “hakir”, “ednâ”, “evsat”, “âlâ” dır. Buna göre, meselâ, askerî sınıfın ekonomik durumuna bir göz attığımızda, durumları “âlâ” olarak vasıflandırılanların toplamının 10 hâneyi geçmediğini görüyoruz. Halbuki, “ednâ”, “ahkar” ve “hakir” olarak tesbit edilenlerin yekûnu 327 hânedir. En kalabalık kitleyi “hakir” tabir edilen grup oluşturmakta olup, 205 hânedir. Ayrıca “ednâ” olanlar 104, “ahkar” olanlar da 18 hânedir. bunlardan başka 25 hâne için “hâlî ve harâbe” veya “sahibi terk-i diyâr itmiştir” kaydı düşülmüştür.

Halbuki, klasik dönemler için Osmanlı İmparatorluğu’nda en yüksek ücreti, askerî sınıfa mensup olan veya devlet hizmetinde olanlar almaktaydı. Öyle anlaşıyor ki, askerî sınıf mensuplarının, bilhassa timâr ve zeâmet sahiplerinin dirliklerinin gelirlerinin sabitliğinden dolayı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren tırmanan enflasyon karşısında sıkıntıya düştükleri anlaşıl-

maktadır. Bundan dolayı Avâriz hânesi başına 400 akça²⁶ tutan vergiyi veremeyecek duruma düşmüşlerdir. Söz konusu tahrir defterinde zikr edilen askerî sınıf içersinde bazı mazûl kadılar, alaybeyleri, çeribaşı, zaimler; müderrisler, imâmlar ve müezzinler bir hayli yekûn tutmakta; çoğunluğu ise, yeniçeri, sipahi ve hisar-erleri vs. oluşturmaktadır.

Müslüman reâyânın ekonomik durumu, askerî sınıf mensuplarına göre daha da kötüdür. Öyle ki, reâyâdan hiç kimse “evsat” ve “âlâ” tabir edilen grupta yer almamıştır. Çoğunluğu 105 hâneyle “hakir” ve 62 hâneyle “ednâ” olanlar teşkil etmektedir. 9 hâne de “ahkar” bulunmaktadır. Toplam 195 hânedan 20’si “hâlî ve harâbe” veya “terk-i diyâr eylemiştir”.

Hıristiyan reâyânın durumu da Müslümanlardan farklı değildir. Toplam 169 hânenin sadece 4’ü “evsat” tır. Geri kalanın 128 hânesi “hakir” ve 29 hânesi de “ednâ” dır. Ayrıca “hâlî ve harâbe” olan hâne sayısı 41 hâneyle rekor durumundadır.

Ayrıca tahrir defterindeki birçok ismin karşısına “kisbe kâdir olma- mağla viregelmemiştir”, “dul avret olmağla edâya kâdir değilmiş”, “fakirü’l-hâl olmağla alınmaz imiş”, “yetim ve sagir olmağla edâya kâdir değildir” kaydı düşülmüştür.

Halkın bu derece fakir oluşunun sebebi, sadece, mikdarı gün geçtikçe artan vergiler midir? Öyle zannediyoruz ki, vergilerin tahammül edilemeyecek noktaya ulaşmasının yanında Harput’un 17. yüzyıldan itibaren ticaret yollarının üzerinde bulunma avantajını kaybetmesi de ekonomik çöküntünün mühim sebepleri arasındadır. Batı Avrupa ülkelerinin dünya deniz ticaretini ellerine geçirmeleriyle Osmanlı ülkesinin daha 16. yüzyıldan itibaren Hindistan ve İran istikametinden gelen bu ticaret yollarının yön değiştirmesinden, büyük ölçüde, menfi bir tesire maruz kaldığı malumdur. Bu meyanda, Sivas-Malatya-Harput-Diyarbakir yolu ile Basra Körfezine kadar uzunan bu yol Harput ve çevresi için önemli bir gelir kaynağını teşkil etmekteydi²⁷. Bu mühim gelir kaynağından mahrum kalışın Harput ve çevresi için ekonomik bir durgunluğa yol açtığı muhakkaktır.

²⁶ MM 3038, s. 21, “... bu takdirce yüz bir buçuk hâne noksan olub akçası kırk bin altı yüz akça ider...”.

²⁷ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 209.

Bütün bunlara ilâveten, Celâî İsyânlarının da Harput ve çevresinin ekonomik hayatına müthiş bir darbe vurduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Anadolu'yu Celâî İsyânlarının yer yer devam ettiği sıralarda gezen Polonyalı Simeon'un ifadeleri Harput ve çevresinin ekonomik durumunun bu isyanlardan ne derece olumsuz yönde etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadır²⁸.

İşte bu ve buna benzer sebeplerden dolayı Harput'un nüfusu 16. yüzyıla nazaran artması beklenirken % 35'e varan bir azalma göstermiştir²⁹.

²⁸ H. Andriasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyâhatnâmesi*, 1608-1619, İstanbul 1964, s. 91 vd.

²⁹ Bk. TD 64, s. 620.